

Siyonizmi Pazarlamak: Atlantik'in İki Yakasında Siyonist Lobicilik

Hilal Görgün İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Ortaadoğu Tarihi, İstanbul, Türkiye,
hilal.gorgun@gmail.com,
ror.org/05j1qpr59Geliş Tarihi/Received: 20.05.2025
Kabul Tarihi/Accepted: 25.06.2025
Yayınlanma Tarihi/ Available Online:
29.06.2025

Kitap Bilgileri/Book Information

Yazar/Author: İlan Pappé

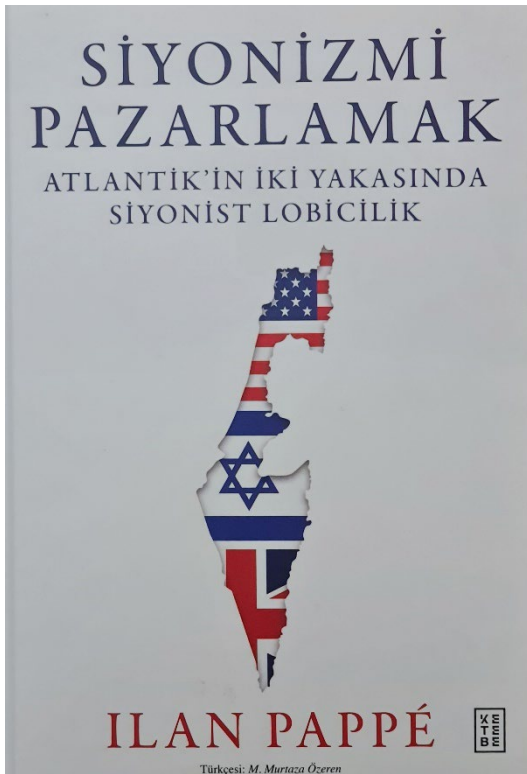
Çeviren/Translator: M. Murteza Özeren

Yayınevi/Publisher: Ketebe Yayınları

Basım Yılı/Year of Publication: 2024

Sayfa Sayısı/Number of Pages: 476

1. İsrail Meselesinde İlan Pappé'nin Duruşu

Görsel: "Siyonizmi Pazarlamak: Atlantik'in İki Yakasında Siyonist Lobicilik" kitabı kapak fotoğrafı

Muhtemelen yakın tarihin hiçbir döneminde dünya bugün olduğu kadar "esir" alınmadı. Bu kitap tam da bunun hikâyesini anlatıyor: Batılı devletlerin İsrail'in Filistinlilere uyguladığı ve şiddeti her geçen gün artan insanlık dışı vahşet ve zulmüne desteğinin, en iyi ihtimalle de suskunluğunun sebeplerini anlamamıza yardımcı oluyor.

İlan Pappé İsrail'de "New Historians" olarak isimlendirilen Tarihçilerin önde gelenlerinden birisi olup Filistin tarihine yaklaşımı İsrail'in resmi tezleriyle uyuşmamaktadır. Başta *The Ethnic Cleansing Of Palestine* (Pappé, 2022) ve *The Biggest Prison On Earth: A History of the Occupied Territories* (Pappé, 2023) olmak üzere Filistin ve İsrail hakkındaki çok sayıda kitabın yazarı olan Pappé 2006'da Filistin'deki etnik temizlik hakkındaki kitabının yayınlanmasından sonra İsrail parlamentosu Knesset'te kınandı. İsrail hükümeti Hayfa Üniversitesinden kendisini görevden almasını istedikten sonra 2007'de istifa ederek İsrail'den ayrıldı (Arnot, 2009). Siyonizm karşıtı tavrını sürdüren Pappé halen İngiltere'de Exeter Üniversitesinde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Burada değerlendirmesini yaptığımız kitabın İngilizce ilk basımı *Lobbying for Zionism on Both Sides of the Atlantic* (Pappé, 2024a) başlığıyla 2024'te yani İsrail'in Gazzeliler üzerindeki son soykırım uygulamalarına başlamasından sonra gerçekleşmiştir. Kitabın neşredilmesinden kısa bir süre sonra *Siyonizmi Pazarlamak: Atlantik'in İki Yakasında Siyonist Lobicilik* (Pappé, 2025) başlığıyla Türkçeye çevrilmiş olması Türk okuyucu açısından bir kazanç sayılabilir. İlan Pappé son olarak Filistinlilere uygulanan soykırımın 7 Ekim 2023'te başlamadığını vurgulamak ve meseleyi anlaşılır hale getirmek için *A Very Short History of the Israel-Palestine Conflict* başlığıyla bir kitapçık yayınlamış (Pappé, 2024b) ve bu da yakın zamanlarda *Filistin-İsrail Meselesinin Kısa Tarihi* başlığıyla aynı mütercim tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Pappé, 2025).

Pappé Siyonizm'in lobcilik faaliyetleriyle ilgili eserini henüz daha yayınlamadan anti-siyonist duruşu nedeniyle lobcilerin hedefi haline gelmiştir. Yazarın Filistinlilerin etnik temizliğe maruz kalmaları hakkındaki eserinin *Le nettoyage ethnique de la Palestine* (Pappé, 2024c) başlıklı Fransızca tercümesini yıllardan beri neşreden Fayard yayınevi sözleşmenin bittiği gerekçesiyle kitabın neşrini durdurmuştur (Uzundere, 2023; Middle East Eye, 2023; Sezer, 2023). Ayrıca Pappé burada değerlendirmesini yaptığımız Siyonist lobcilik hakkındaki eseri henüz basım aşamasındayken 2024 baharında yaptığı bir seyahat sırasında ABD güvenlik güçleri tarafından alıkonularak sorguya çekildiğini belirtmiştir (Middle East Eye, 2025). Bunlar sadece antisiyonist tavrı sebebiyle Ilan Pappé'nin yaşadıkları. Son zamanlarda Batı üniversitelerinde Filistin yanlısı olduklarını ya da İsrail'in uyguladığı soykırım karşısında yer aldığını açıkça belli eden çok sayıda akademisyen üzerinde baskılar artmış ve akademik özgürlüklere kısıtlamalar getirilmiştir. Bunun son örneklerinden birini ABD'deki Center for Middle Eastern Studies (CMES-Ortadoğu Çalışmaları Merkezi) müdürü Prof. Dr. Cemal Kafadar ve yardımcısı Rosie Bsheer'in antisemitik oldukları suçlamasıyla görevden alınmaları hadisesidir (Patel, 2025; Mao, W. C., & Paulus, V. H., 2025; Aratani, 2025).

2. Siyonist Lobcilik ya da Siyonizmi Pazarlamak

Pappé'nin *Siyonizmi Pazarlamak* başlıklı eseri çalışmanın başlığından da anlaşıldığı gibi Siyonist lobinin amacını ve faaliyetlerini "Atlantik'in iki yakasını" ABD ve İngiltere'yi merkeze alarak tasvir ve tahlil etmektedir. 476 sayfalık kapsamlı çalışma (461 ve sonrası Seçilmiş Kaynakça ve Dizin) Önsöz ve Sonuç kısımları hariç 11 bölümden oluşmakta ve Sonsöz olarak da yazarın 7 Ekim sonrası durum hakkındaki bazı yorum ve tahminleriyle nihayete ermektedir. Görebildiğimiz kadarıyla Pappé eserinde Siyonist lobinin kıta Avrupa'sındaki faaliyetlerinin bu çalışmanın niçin dışında tutulduğu hususunda bir açıklamada bulunmamaktadır.

Yazar önsözde bu eseriyle alakalı olarak "tarafli" olmakla suçlanabileceğini ve kendisinin bu suçlamayı "özgürce kabul ettiğini" ifade eder. Filistinlilerin yaşadıkları gerçeklerin lobi eliyle "devasa bir uydurma, manipölasyon ve silme projesiyle" temize çekildiğini (whitewashed)¹ vurgulayan Pappé en azından Filistinlilerin maruz kaldıkları zulüm ve onların buna karşı verdikleri özgürlük mücadelesinde gerçeklerin dile getirilmesi hususunda bağlam, ahlaki yargı ve kararlılık sunulması gerektiğini dile getirir. (s. 16) Pappé kitabında lobcilik ile ilgili çözmek istediği bir muammadan/bilmecedan (conundrum) ve bununla bağlantılı üç hipotez ve bir gözleminden bahseder:

*"İsrail, özellikle de nesnel siyasi ve ekonomik gücü göz önüne alındığında, kuruluşundan yetmiş beş yıldan fazla bir süre sonra neden hala **meşruiyeti için lobi** yapıyor? [...] İşte bu kitapta çözmek istediğim bilmece: İsrail neden Atlantik'in her iki yakasında Hristiyan ve Yahudi olmak üzere iki büyük lobiye büyük miktarlarda yatırım yapıyor? Bu Yahudi devleti neden hala Batı'da meşruiyetinin tanınmasını istiyor? [...] İsrail'in seçkinleri neden hala İngiltere ve ABD'de meşruiyetinin tartışmaya açık olduğunu düşünüyor? [...] Bu kitapta sınamak istediğim **bir varsayım, üç hipotez ve bariz bir gözlem** sunuyorum. Varsayım, bu bilmecenin anahtarının insan bilincinde saklı olana bakılarak bulunabileceğidir. [...] Siyonist harekete ve daha sonra İsrail'e öncülük edenler projenin özündeki adaletsizliğin ya da en azından Avrupa'daki antisemitizm sorununa getirilen **görünüşte 'asil' çözümün ahlak dışı boyutlarının** sezgisel olarak farkındaydılar."* (vurgu HG, s. 14)

Yazarın konuyla ilgili üç hipotezi şu şekilde özetlenebilir:

¹ Maalesef çeviri sırasında "But the facts are consistently whitewashed by a mammoth project of fabrication, manipulation and erasure" cümlesi atlanmıştır.

1. Lobi çalışmaları, Siyonistlerin ahlaki benzersizlik ve hatta üstünlük gösterme takıntısını temsil etmektedir. Siyonist proje ahlaki açıdan şüpheli temellere dayansa da Siyonistler bunun “asil bir çaba olduğuna kendilerini ikna etmeleri gerekiyordu.” (s. 14)
2. Siyonist hareket başından beri kendine güvenmediği için halkın kalbini ve zihnini kazanmakla uğraşmak yerine elitlere yoğunlaştı; ahlaki argümanlar getirmekten vazgeçip bütün çabasını para ve ilişkilere dayalı bir girişim olarak seçkin tabakaya harcadı.
3. Elitleri harekete geçirmek için biriktirilen siyasi nüfuz Atlantik’in her iki tarafında da çok güçlü lobiler ortaya çıkarmıştır. Bu lobiler bazen İsrail davası için değil, öncelikle kendi güçlerini korumak için hareket etmişlerdir. (s. 15)

Pappé’nin gözlemi ise şöyledir: İsrail Devleti kendi gayrimeşruluğunun farkında olduğu için lobi faaliyetlerine önem vermektedir. Yani lobıcılık İsrail Devletinin kendini meşrulaştırma aracına dönüşmüştür. (s. 15) Yazar bu gözlemini ilerleyen sayfalarda İngiltere’de Yahudi Temsilciler Kurulu Başkanı Van der Zyl’in İşçi Partisi lideri Jeremy Corbine verdiği tepkide ortaya çıktığını söyler:

“İsrail’i savunanlar sürekli olarak devletin meşruiyeti konusunda kendilerinden şüphe duyuyorlar ve bu da bir projeyi ve daha sonra da ancak başka bir ulusun sürekli ezilmesiyle kurulup sürdürülebilecek bir devleti meşrulaştırma kampanyasını körüklüyor. İsrail’i eleştirenlere sert tepki gösteriyorlar çünkü haklı olduklarını biliyorlar ve bunu inkâr edemiyorlar.” (s. 414)

Pappé “Siyonizmin Hristiyan Müjdecileri” başlıklı ilk bölümde (ss. 21-35) 19. yüzyılda İngiltere ve ABD’deki Evanjelik Hristiyanlar arasında Siyonizm’in başlangıcına odaklanmaktadır. Hristiyan Siyonizm’i, kitaptaki önemli konulardan birini teşkil etmektedir. Kitabın ilerleyen bölümlerinde İngiltere’deki Siyonizm desteğinin, hepsi Evanjelik Hristiyan geçmişine sahip Lord Balfour, David Lloyd-George, Harold Wilson, Tony Blair ve Gordon Brown gibi elit figürler aracılığıyla ilerlediği görülür. ABD’de, Harry Truman ve Bill Clinton gibi Amerikan Başkanları, İsrail Lobisi’ne desteklerinde Baptist yetiştirilmelerinden etkilenmişlerdir. Nitekim Pappé’nin kitabı boyunca anlatılanlardan ABD’deki İsrail Lobisi’ne yönelik büyük desteğin, bugün ABD İsrail Lobisinin önemli bir bölümünü oluşturan güçlü Hristiyan Siyonist hareket aracılığıyla ilerlediği görülür.

Pappé 20. yüzyılın başlarında Hristiyan Siyonist lobisini şekillendiren iki amilden bahseder: Bunlardan ilki Yahudi karşıtı kampanyalar ve pogromlar yüzünden Yahudilerin “acilen kurtarılmaya ihtiyacı olduğu hissi; ikincisi de Avrupalı Devletlerin Osmanlı Devletinin muhafazasına yönelik siyasetlerini değiştirmeleri neticesinde ortaya çıkan “Osmanlı İmparatorluğunun topraklarını ele geçirme arzusu”. Bu dönemde Siyonist lobi kendisini Hristiyan Evanjeliklerle sınırlamamış, Filistin topraklarına dair çok farklı bir yelpazeye yayılan kendi fikirlerini oluşturmaya başlamıştır. (s. 31) Nihayet I. Dünya Savaşı sırasında Siyonistler lobıcılık faaliyetlerine hız vermişler ve bunun da müşahhas bir neticesini Balfour Deklarasyonu’yla almışlardır.

2. 3. ve 4. Bölümler “Balfour Deklarasyonu için Lobıcılık” (ss. 37-46), “Balfour Deklarasyonuna Giden Yol” (ss. 47-66) ve “Manda Döneminde Britanya’da Lobıcılık” (ss. 67-99) başlıklarını taşımakta ve Filistin mandaterliğini kendi uhdesine alan İngiltere’deki lobıcılık faaliyetlerine yoğunlaşmaktadır. İsrail’in kuruluşundan sonraki ilk cumhurbaşkanı Chaim Weizman başta olmak üzere Siyonist liderler I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında İngiliz siyasi çevrelerinde lobıcılık faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Burada Pappé’nin bir tespiti zikre değerdir:

“Siyonizmin 1915’ten itibaren ivme kazanmasının sadece Yahudiler için duyulan endişeden kaynaklanmadığı açıktır. Antisemitizm, emperyalist açgözlülük, Müslüman dünyasına güvensizlik ve Fransızlara nispet yapma arzusunun ilginç bir karışımı İngiliz politika yapıcılarını Siyonist kampa sürükledi.” (s. 52)

Siyonist lobinin ilk somut başarısı olan Balfour Deklarasyonu (2 Aralık 1917) aynı zamanda bir dönüm noktası da sayılabilir. Zira Filistin’de bir Yahudi devletinin kurulması “emperyal bir İngiliz çıkarı” olarak da kabul gördü. Pappé bu bölümde önde gelen Yahudilerin hepsinin “Yahudi devleti” hakkında aynı şekilde düşünmediğinin de altını çizer. Mesela Lord Balfour’un ileride Balfour Deklarasyonu adını alacak mektubu yazdığı bankacı Walter Rothshild, ilk Filistin Yüksek Komiseri Herbert Samuel ve ilk İsrail devlet başkanı Haim Weizman I. Dünya Harbi sırasında hararetli birer Siyonist olarak faaliyet gösterirken Lionel Nathan de Rothschild, Sir Philip Magnus ve Edwin Samuel Montagu, Balfour Deklarasyonuna karşı çıkmakla kalmamışlar, ayrıca İngiliz Yahudileri Antisiyonist Birliğini de kurarak Siyonist lobiye karşı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Pappé, Montagu’nun antisiyonist görüşlerini dile getirdiği 23 Ağustos 1917 tarihli muhtıraya geniş yer verir. (ss. 58-59)

Balfour Deklarasyonu 1922’de Manda sözleşmesinde yerini aldığıında Filistin’in geleceğini şekillendirecek temel metinlerden birisi haline gelecektir.

Pappé Filistin’in İngiliz mandası olmasından sonra da Siyonist lobinin başta İşçi Partisi olmak üzere muhafazakârlar, dindar çevreler ve sosyalistler gibi ideolojik olarak çok farklı gruplar arasında faaliyet göstererek İngiliz siyasetçileri etkileme çabalarını ele almaktadır. İngiliz mandacılar Yahudi yerleşimcilere yer açarken Filistin hakkında “boş, halkı olmayan topraklar”, “çöl” ve “bakımsız arazi” söylemini de benimsemiş görünüyordı. (s. 72 vd.) Pappé dördüncü bölümde ayrıca İngiliz siyasetindeki görünüşteki “değişimleri” (1930 ve 1939’daki Filistin’e göçü sınırlayan belgeler/White Paper), Filistinlilerin “boş” denilen topraklardaki direnişini ve II. Dünya Savaşı sırasında Nazilerin uyguladığı holokosta karşı İngiltere’deki lobi faaliyetlerini de tartışır.

Pappé’ye göre Antisemitizm ve “ateşli Siyonizm” el ele yürümüştür. Bu noktada Polkehn ve Massad’ın çalışmalarına atıfta bulunarak (Polkehn, 1976; Massad, 2012) Hitlerin 1933’te iktidara geldikten sonra Almanya’daki Yahudi varlığını ortadan kaldırmak için Siyonistlerle gizli bağlantılar içine girdiğini ve onların da Hitleri Filistin’e Yahudi göçünü arttırmak için bir fırsat olarak gördüğünü belirtir. (s. 415) Nitekim yazara göre ABD’deki Siyonistler de Yahudilerin Filistin’e göçünü ve burada hayatta kalmasını istemişler ve nitekim ABD de Avrupa’dan gelen Yahudi mültecilere kucak açmamıştır. (s. 127)

“ABD’de Erken Dönem Siyonist Lobicilik” başlıklı 5. Bölümde yazar zaman tüneline geri giderek 19. yüzyıl ABD’sindeki Siyonist lobiciliği ele alır. Burada ABD’deki Evanjelik Hristiyanların “Yahudi ulusunun” Filistin’e dönüşü hakkındaki görüşleri ve dini kehanetler üzerinde durulur. Pappé’ye göre Evanjelik hareketin kurucularından birisi olarak bilinen John Nelson Darby ve arkadaşları 19. yüzyılda hem Hristiyan hem de Yahudi Siyonist hareketlerini etkilemişler ve Doğu Avrupa’da Siyonist hareketin çıkmasında önemli rol oynamışlardır. Bunlara göre Yahudiler Tanrı’nın seçilmiş halkı olup, Eski Ahit’teki vaatler gerçekleşecektir. Mesih dünyaya dönüp bin yıllık krallığını tesis ettiğinde İsrail ulusu tekrar doğacak ve Mesih’in çarmıha gerilmesindeki paylarını kabul edecektir. O zamana kadar Yahudiler seçilmiş halk olarak Filistin’e geri dönme hususunda Tanrı’nın korumasından ve dolayısıyla Evanjeliklerin desteğinden faydalanırlar. (s. 100) Pappé bu bölümde ayrıca Avrupa ve Filistin’deki gelişmelere ABD’deki lobicilerin nasıl tepki verdiğini ele alır.

“Amerikalı Siyonistler ve Holokost” başlıklı 6. Bölümde (ss. 127-149) Holokost’a karşı Atlantik’in diğer tarafındaki tepkiler ve yaşanan ikilemler eleştirel bir şekilde ele alınırken lobiciliğin kurumlaşmaya verdiği önem savaş sırasında kurulan Amerikan Siyonist Acil Durum Konseyi’nin (The American Zionist Emergency Council-AZEC) faaliyetleriyle gösterilir. Yukarıda da değinildiği gibi Pappé bu dönemde ABD’ye sığınma ihtiyacı duyanların çoğunun Yahudi olduğu gibi reddedilenlerin çoğunun da yine Yahudi olduğunu vurgular. (s. 128) Yazara göre 1942’deki Biltmore Konferansı iki sebepten Amerikan Siyonistlerin dönüm noktasını teşkil eder: İlk olarak Siyonistler burada İngiliz siyasetiyle işbirliği yapmaktan uzaklaşarak Filistin’in tamamını talep etmişlerdir. İkinci olarak da Siyonist siyasi çalışmaların merkezi bundan sonra ABD’ye alınmıştır. (s. 131) Buradan ABD’li Siyonistlerin savaş

sonrasında kurulacak “yeni dünya düzeninin” nereden kontrol edileceğini öngördüklerini ve bilfiil bunun için gayret sarf ettiklerini söyleyebiliriz.

Pappé “Savaş Sonrası Britanya’da İsrail İçin Lobicilik” başlıklı 7. Bölümde (ss. 151-202) II. Dünya Savaşı sonrasındaki İngiltere’deki Siyonist lobiye, Filistin’in bölünmesi kararının nasıl alındığını ve İsrail devletinin meşrulaştırılması çabalarını ele alır. Ona göre İngiltere mandater olduğu dönemde Filistin’i “onurlu” bir şekilde yönetmediği gibi onurlu bir şekilde de ayrılmamış, aksine “Filistinlilerin etnik temizliğine ve Filistin’in yıkıntıları üzerinde İsrail devletinin kurulmasına yol açan bir boşluk” ortaya çıkarmıştır. (s. 152)

Pappé BM’nin 29 Kasım 1947’deki Filistin’in bölünmesi kararını ve 15 Mayıs 1948’de de İngiltere’nin Filistin’deki manda yönetiminin kaldırılışını özetler. Ona göre İngiltere bu 5 buçuk aylık süre zarfında kendi personelinin bölgeden güvenli bir şekilde ayrılmasına odaklanmış ve ayrıca Arap dünyasının Filistin’e askeri müdahalesini engellemeyi başarmıştır. Diğer yandan İngilizler Maverai-Ürdünlüler ile Yahudi Ajansı arasındaki müzakerelerde Araplara gizlice (!) danışmanlık yapmıştır. Yazar burada yukarıda bahsettiğimiz *The Ethnic Cleansing of Palestine* isimli kitabına atıfta bulunarak 15 Mayıs 1948’den önce Siyonistlerin yüzbinlerce Filistinliyi yerinden ederek mülteci haline getirdiğini ve etnik temizlik yaptığını belirtir. (s. 153) Bu bölümde ayrıca İsrail’in kuruluşundan sonra 1956 Süveyş Krizi, 1967 Altı Gün Savaşı, 1973 Ekim Savaşı gibi İsrail’in dâhil olduğu savaşlar ve olaylar sırasındaki lobi faaliyetleri Thatcher döneminin sonuna kadar ele alınır.

“Yirminci Yüzyıl Amerika’sında İsrail İçin Lobicilik” başlıklı 8. bölümde (ss. 203-303) II. dünya Savaşı sonrasında Amerika’da Siyonist lobiciliğin yükselişi ve Amerikan İsrail Halkla İlişkiler Komitesi’nin (American Israeli Public Affairs Committee –AIPAC) kuruluşu ve bunun 20. yy. sonuna kadar olan faaliyetleri ele alınır. Pappé lobicilik faaliyeti yürüten kurumlar ve grupların Amerikan Kongresiyle ilişkileri, kampanyaları fonlamaları ve ABD politikalarını İsrail lehine nasıl tesir ettiğini anlatır. Lobiciler artık İsrail’in uyguladığı etnik temizliği ve katliamları meşrulaştırmak gibi bir görevi de üstlenmişlerdir. (215 vd.) Pappé bu bölümde senatör Paul Findley gibi İsrail yanlısı lobinin hedef aldığı siyasilerin tanıklıklarına dayanarak (Findley, 1895; Findley 1994) bunların maruz kaldığı baskı ve susturulma yöntemlerini eleştirir. (s. 257 vd.) İsrail lobisi anlatılarının kayıtsız şartsız kabul edilmesine alışkindır ve buna karşı kim durursa dursun hedefleri haline gelir ve itibarsızlaştırılır. Mesela Filistinliler için “anavatan” (homeland) kavramını kullandığı için lobinin düşmanı ilan edilen Jimmy Carter (s. 249) 2006’da kaleme aldığı *Palestine: Peace Not Apartheid* (Carter, 2006) başlıklı hatıratında İsrail siyaseti için “apartheid rejimi” ifadesini kullanmasından dolayı da “antisemit bir ABD başkanı” olmakla suçlanmıştır. (s. 253)

Pappé “Yirmibirinci Yüzyıl Amerika’sında İsrail İçin Lobicilik” başlıklı 9. Bölümde (ss. 303-360) AIPAC ve diğer Siyonist lobi örgütlerin faaliyetlerinin oğul George W. Bush ve Barak H. Obama döneminde siyaseti nasıl etkilediğini ele alır. Yazar burada günümüze kadar devam eden bir sürece de işaret eder: “Lobi, terörizmi İslam ve Filistin ile ilişkilendiren bir anlatıyı metalaştırmaya başladı. İsrail’e koşulsuz destek artık yeni ‘teröre karşı savaş’ın bir ayağıydı.” (s. 304) Lobi Filistin yanlısı aktivistleri pasifize etmek ya da İsrail eleştirisini engellemek için bunu antisemitizmle eş tutma yoluna gitmektedir. Bunun için Filistin yanlısı görünen bütün hareketleri “terörize” etmekten çekinmez. Hedefteki hareketler arasında 2005’te kurulan BDS (Boycott, Divestment and Sanctions-Boycot, Tecrit ve Yaptırımlar) hareketi de yer alır. Yazar kendisinin de destek verdiği yaklaşık 150 STK ve kuruluş tarafından desteklenen BDS hareketinin kısa bir tanıtımını yaptıktan sonra İsrail lobisinin bu hareketi etkisiz hale getirmek için giriştiği faaliyetlere yer verir. (346 vd.)

Pappé, “Amerikan Sivil Toplumuna Karşı Savaş” başlıklı 10. Bölümde (ss. 361-382), İsraili politikacıların Atlantik’in iki yakasında da İsrail hakkındaki tutumlarda kendilerini endişelendirecek derecede değişiklik olduğunu gördüklerini ve bunun sadece lobicilik faaliyetleriyle halledilemeyeceği kanaatine ulaştıklarını belirtir. Bu noktada İsrail’in geliştirdiği iki yönlü stratejiyi özetler: Bir taraftan

İsrail Ortadoğu'daki tek gelişmiş demokrasi olarak "markalaştırılacak", diğer yandan da sivil toplumda İsrail'e yönelik ciddi eleştiriler sindirme, karalama ve karakter suikastı yöntemleriyle etkisizleştirilecek ve "Yahudi devletinin gayri meşrulaştırılması" olarak lanse edilecektir. Yazar yapılan pazarlama ve reklam çalışmaları, projeler ve aktiviteler bağlamında İsrail'in olumsuz imajını ortadan kaldırmak için pornografiden eşcinselliğe varan her yolun uygun görüldüğünü gösterir. (361 vd.) Ancak 21. yüzyılda İsrail'in işgalci, yayılmacı ve saldırgan siyasetini uluslararası seviyede örtbas etmek hiç de kolay olmayacaktır. Pappé İsrail'in akademi ve enstitüler vasıtasıyla İsrail'in ırkçı ve ayrımcı politikalarını eleştiren akademisyenleri, bilimsel kuruluşları, medyayı, STK'ları, kurum ve kuruluşları, öğrenci gruplarını, bilimsel toplantıları vs. nasıl yakın takibe aldığını ve sosyal medyayı da kullanarak bunları terör ve antisemitizmle irtibatlandırmaya çalıştığını gösterir. (s. 368 vd.)

Pappé'nin en azından kitabın bu bölümünde İsrail'in sonradan "Public Diplomacy" (kamu diplomasisi) kavramıyla yer değiştirdiği *Hasbara* siyasetine yer vermesi beklenirdi. Ancak Pappé eserinde sadece birkaç yerde bu kavramı kullanır, o da ne olduğunu açıklamadan. (ss. 272, 364, 421, 436) Halbuki yazar *Hasbara* hakkında başka eserlerinde detaylı bilgi paylaşmış ve bu eserinde de pek çok lobi grubunun söylemlerini İsrail *Hasbara*'sından kopyalayıp yapıştırmış olabileceği tahmininde bulunmuştur. (s. 436) İbranice bir kelime olan *Hasbara* "açıklama" manasında bir kavram olup özel olarak İsrail'in siyasetini meşrulaştırmak ve haklı göstermek amacıyla İsrail içinde ve dışındaki kamuoyuna yönelik yürüttüğü propagandaya verilen isimdir. İsrail daha sonradan "public diplomacy" kavramını kullanmayı tercih etmiştir (Gilboa, 2006; Cummings 2016; Büyük,&Kalaman, 2025). İsrail *Hasbara*'sının uyguladığı taktikler arasında bağlamdan koparma, çarpıtma, uydurma, manipülasyon, hatalı ilişkilendirme, taklit, parodi gibi metotlar bulunup bunları sıkça kullandıkları (Böyük, & Kalaman, 2025) ve sürekli yeni metotlar ekledikleri görülür.

"Yirmi Birinci Yüzyıl Britanya'sında İsrail İçin Lobicilik" başlıklı 11. Bölümde (ss. 383-436), son yıllarda Filistin meselesinin ya da daha doğru bir deyimle "İsrail meselesinin" giderek artan bir kamu desteği gördüğü İngiltere'yi merkeze almaktadır. Pappé, Atlantik'in doğu tarafında da lobinin yöntemlerinin hemen hemen aynı olduğunu göstermektedir. Bu bölümde İsrail yanlısı lobicilerin başta İşçi Partisi olmak üzere siyasi partiler ve akademik çevrelerdeki eleştirilere karşı koymak için Siyonizm karşıtlığını antisemitizmle eş tuttuklarını ve ayrıca, İsrail'e yönelik akademik boykotları bastırmak ve Filistin dayanışma hareketlerini itibarsızlaştırmak için saldırgan taktikler kullandığını vurguladıkları görülür. İsrail'in zulmünü dile getiren medya gruplarının ve gazetecilerin de farklı taktiklerle "hizaya getirilmeye" çalışıldığı ve "nefret figürüne" dönüştürüldükleri anlaşılmaktadır. (s. 393 vd., 399 vd.) Bu noktada Yahudi Ajansı için çalışan akademisyenlerin faaliyetlerine değinen Pappé bunların İsrail'e yönelik eleştirilerden BM'yi, Batılı hukuk sistemlerini ve Batı akademisini sorumlu tuttuklarını, özellikle de İsrail'in uluslararası imajını zedeleyenlerin merkezinin Müslüman nüfusu artan İngiltere olarak gösterildiğinin altını çizer. İsrail'in işgal ettiği topraklarla ilgili tartışmalar "İsrail'in meşruiyeti ile ilgili bir 'savaşa' dönüşmüş" ve eleştiriler antisemitizm ve "islami terörizm" ile eşitlenmiştir. (s. 409 vd.)

Yazar 2010'lu yıllarda İngiltere'deki kampüslerde etkin olmaya başlayan BDS aktivistlerinin burada da lobicilerin engellemelerine takıldığını verilere dayanarak göstermektedir. (431 vd.) İsrail'den "sürüldükten" sonra İngiltere'de üniversitede öğretim üyesi olarak çalışmaya başlayan Pappé bu konudaki tavrını ve tarafını açıkça şu ifadeleriyle ortaya koymaktan ve lobiye karşı "meydan okumaktan" çekinmez:

"Kulağa her ne kadar endişe verici gelse de - ve insan haklarına ve sağduyulu adalete sadık cesur akademisyenler, öğrenciler ve meclis üyeleri için bazı sonuçlar doğuracak olsa da - BDS hareketi, İsrail Filistin'in adaletini inkâr etmeye devam ettiği sürece var olacaktır. Asıl kritik soru, bu hareketin [...] hükümet yaptırımlarının uygulanmasını sağlayıp sağlayamayacağıdır. Yavaş ilerleme cesaretimizi kırmamalı. Aktivist çevrelerdeki tartışmaların apartheidi sona erdirmek için yaygın uluslararası yaptırımlara dönüşmesi onlarca yıl aldı. Filistin konusunda proaktif ve adil bir İngiliz

tutumuna yönelik yaygın desteğin sonunda hükümeti harekete geçirip geçirmeyeceğini zaman gösterecek. Açık olan tek bir şey var: Lobinin İsrail'i meşrulaştırmak için harcadığı enerji, İsrail'in Filistin'deki davranışları hakkındaki gerçeği bilen vatandaşlar tarafından her fırsatta protestolarla karşılanacaktır.” (s. 436)

Pappé “Sonuç” bölümünde (ss. 445-459) ulaştığı üç sonucu paylaşmaktadır. Buna göre:

1. Siyonist lobi başından beri Filistin anlatısına meydan okumaktan ziyade İsrail ve Filistin hakkındaki bilgi üretimini kontrol etmek için uğraşmaktadır. Lobicilik Filistinlilere karşı yapılmamaktadır. Zira tarih boyunca sömürgeciler yerlilere karşı lobi faaliyetinde bulunmamışlardır. İsrail için Filistin meselesi “çözülmüş” bir sorundur. Mesele Filistinlilere yapılanlar konusunda “İsrail’in vardığı sonuçları” başkalarına da kabul ettirmektir. (s. 445)
2. Siyonist lobi elitlere ve siyasilere odaklanmayı tercih etmiştir. “Elitler satın alınabilir, ayarılabilir ve korkutulabilir.” Pappé lobinin bu konuda iki yönteminden bahseder. İlk olarak politikacılara çok erken bir dönemden itibaren el atılacak ve bunların davanın destekçisi olarak yetiştirmeleri sağlanacak, ikinci olarak da siyasilerin siyonizme karşı çıkmaları veya İsrail'i eleştirmeleri engellenecek, bunu yapanların da altı oyulacak. Siyonist anlatıya karşı çıkılan durumlarda “anlatı kontrol” edilecek. (s. 448 vd.)
3. Pappé pek çok durumda lobinin derdinin “İsrail’in değil, kendi bekasını güvence altına olmak” olduğunu ve lobinin “güç uğruna güç” peşinde koştuğunu iddia eder. (s. 449 vd.) Gücün İsrail fikrini gerçeğe dönüştürdüğünü ancak Filistin'i kaybettiğini vurgulayan Pappé İsrail'in kuruluşunu “kolonyalizmin alacakaranlığında kolonileştirme yoluyla bir devlet kurma projesi” olarak tespit eder.

Yazar çalışmasını bitirme aşamasına geldiği sırada Filistin’de 7 Ekim 2023 hadiselerinin meydana gelmesi üzerine kitabına “Sonsöz: 7 Ekim ve Gelecek” başlıklı (ss. 457-459) küçük bir bölüm ilave etmiştir. Hamas’ın Aksa Tufanı Operasyonunu Nazilerin uyguladığı holokostla karşılaştırmak isteyenlere karşı çıkar ve bu anlatının Yahudi çıkarlarına hizmet etmediğini, Hamas ile Nazizm arasında eşdeğerlik kurmanın holokostun dehşetini küçümsemek manasına geleceğini ifade eder. “Küresel İsrail” ve “küresel Filistin” kavramlarını kullanan Pappé meselenin sadece bir coğrafya ile sınırlı kalmadığının da altını çizer. Son bir buçuk yılda yaşananlar yazarın 2023 sonlarında yazdıklarını maalesef haklı çıkarmıştır. Filistin’de maalesef durum daha da vahim bir hal almış, 7 Ekimden beri İsrail’in tarifsiz zulmüne maruz kalan Filistinliler kendi topraklarında “apartheid benzeri bir Yahudi devletinde” yaşamaya devam etmektedirler.

Pappé’nin bu kitabı Siyonist lobinin geçirdiği evreler, çalışma şekli ve tesir alanı hakkında verilere dayanarak kapsamlı bir şekilde okuyucuya bir açıklama sunmaktadır. Ayrıca eser Siyonist lobiciliğin faaliyetlerini batılı sömürgeci güçlerin ya da sömürgeci olmaya aday olanların jeopolitik hedefleri doğrultusunda bir bağlam içine de oturtarak 19 ve 20. yüzyıldaki gelişmelerin anlaşılmasına ışık tutmaktadır. Ayrıca eser Siyonist lobiciliğin tek bir hedefi olmadığını, zaman içinde amaçlarını da revize ettiğini ortaya çıkarması açısından önemlidir. Çalışma İsrail’in Filistin’de uyguladığı baskıcı politikaların dinamikleri ve Siyonistlerin ABD ve İngiltere’deki siyasi karar vericiler üzerindeki etkisini anlama açısından faydalı bir eserdir.

Bu kapsamlı eserin en büyük eksikliklerinden birisi lobicilerin sadece ABD ve Britanya’daki faaliyetleriyle sınırlı kalmasıdır. Siyonizm’in resmen ilk kurulduğu, teşkilatlandığı ve dünyaya açıldığı yer olan kıta Avrupası’ndaki İsviçre, Almanya ve Fransa gibi ülkelerdeki Siyonist lobiciliğin faaliyetlerini ihmal etmektedir. Eserde en azında bunlar arasındaki irtibata biraz daha değinilebilirdi.

Diğer bir husus da akademik çevrelerdeki Siyonist lobiciliğin eksikliği de hissedilmektedir. Yazar baştan eserinde elit çevreler ve siyasilere odaklanacağını belirtse de bu siyasilerin arkasındaki akademik

çevrelerden ve think-tank kuruluşlarından bahsedilmemesi kanaatimce başka bir çalışmayla giderilmesi gereken ciddi bir açıktır.

Diğer taraftan ABD ve İngiltere'deki faaliyetlerin ayrı ayrı bölümlerde ele alınması okuyucu açısından bazı zorlukları da içinde barındırmaktadır. Bu sebepten bazen tekrarlayan konularla karşılaşmakta (Balfour Deklarasyonu gibi), bazen de aynı örgütlerin faaliyetleri sanki birbirinden bağımsızmış gibi anlaşılmaktadır. Çalışmanın coğrafi olarak bölümlere ayrılması yerine tematik bir şekilde bölümlenmesi belki de meselelerin bir bağlama oturtulması açısından daha faydalı olup, tekrardan da kaçınılmasını sağlayabilirdi.

3. Tercüme Hakkında

Türkçe tercümeyle ilgili bazı hususlara da dikkat çekmekte fayda görüyorum. Eserin tercümesi genel olarak anlaşılır ve dili de sade. Ancak bazı yerlerde dikkatlerden kaçan tercüme hataları, hatta atlanan cümleler olmuş. Bunlardan birkaçına kısaca işaret etmek yerinde olacaktır:

1. Tercümeye önemli bazı cümlelerin çevirisi yapılmamıştır. Mesela:

“Gerçeklerin kendi adlarına konuşmasını isterdim. (..... Çevirisi yapılmayan kısım) Bu gerçeklerin Filistinlilerin maruz kaldığı zulüm ve onların özgürlük ve kurtuluş için verdikleri cesur mücadele hakkındaki gerçeği anlatması için bağlam, ahlaki yargı ve kararlılık sunmamız gerekiyor. Bu, dünyanın en uzun süreli adaletsizliklerinden birine karşı mücadelede yapabileceğimizin en azıdır.” (s. 16)

Eksik kalan cümle şöyle: ***Ancak gerçekler, devasa bir uydurma, manipülasyon ve silme projesiyle sürekli olarak temize çekiliyor.***

Paragrafın İngilizce aslı:

*“I would have liked the facts to speak for themselves. **But the facts are consistently whitewashed by a mammoth project of fabrication, manipulation and erasure.** We need to offer context, moral judgement and commitment to make these facts tell the truth about the oppression of the Palestinians and their brave struggle for freedom and liberation. This is the least we can do in the fight against one of the world's longest injustices.” (vurgu HG, s. 14)²*

2.

*“Brecht, 1933'te Filistin'de bir Yahudi devleti ilan edilmesi fikrine şu sözlerle tepki göstermiştir: ‘Hitler böylece sadece Almanları değil Yahudileri de **büyüledi** [vurgu HG. Almancası faschisieren].’”(s. 446)*

Pappé burada yanlış anlaşılmasın için parantez içinde kelimenin bilhassa Almancasını da “faschisieren” olarak vermiştir. Zira manası “büyülemek” değil “faşistleştirmek”tir. Mütercim kelimeyi Almancadaki manası “büyülemek” olan “faszinieren” kelimesiyle karıştırmış olmalıdır.

Pappé'nin Yahudilerin “faşistleştirilmesine” verdiği önem onun konuyla ilgili mektuptaki alıntıyı 1 numaralı dipnotta vermesinden anlaşılmaktadır. Mütercimin aynı hatayı burada da yaptığı görülür:

*“Finn Lunker tarafından bana gösterilen Helli'ye yazılmış bir mektup; kendisine minnettarım. Tam alıntı şöyle: “Paris'te Döblin, Wall Street'ten santın alınmış kendi toprağı olan bir Yahudi devleti ilan ederek beni dehşete düşürdü. Oğulları için endişelenen herkes (burada Zweig dahil) şimdi toprak spekülasyonuna sarılıyor. Hitler böylece sadece Almanları değil Yahudileri de **büyüledi** [yani faşistleştirdi - FL].” (vurgu HG)*

² Elimde kitabın İngilizcesinin sadece epub formatındaki elektronik nüshası olduğu için İngilizcesinden verdiğim dipnotlar baskısındaki ile aynı olmayabilir.

1 numaralı dipnotun İngilizcesi:

“A letter to Helli shown to me by Finn Lunker; I am very grateful to him. The full quote is: ‘In Paris, Döblin horrified me by proclaiming a Jewish state, with its own soil, bought from Wall Street. Concerned about their sons, everyone (including Zweig here) is now clinging to land speculation. Hitler has thus fascized [i.e. turned into fascists – FL] not only the Germans but also the Jews.’” (s. 583)

Burada kitabın formatıyla ilgili birkaç hususa da dikkat çekmek yerinde olacaktır: bu kadar fazla kısaltmanın kullanıldığı bir çalışmada bir “kısaltmalar listesinin” eksikliği çok hissedilmektedir. Ayrıca dipnotların sayfa altında yer almaması, bölümlerin sonuna atılması da okuyucuyu ayrıca yoran bir husustur. Böyle akademik çalışmalarda bunun niçin böyle yapıldığını, hele bugünkü teknik imkânlarda anlamak mümkün değildir.

Kitapta “Dizin” bölümünün yer alması ise gayet faydalı olmuştur.

4. Sonuç

Eserden İsrail yanlısı lobicilerin bireylere ve kurumlara karşı acımasız bir şekilde davrandığı anlaşılıyor. Bu lobi karşısında Batı siyasetçilerindeki genel hissiyatı Pappé’nin de alıntılardığı Kuzey İrlandalı eski bir bakan Michael Mates özetler: *“İsrail yanlısı lobi, siyaset kurumumuzdaki en güçlü siyasi lobidir. Onlara dokunacak hiçbir şey yok. [...] Bence lobicilik faaliyetleri çok gizli bir şekilde, çok yüksek yerlerde yapılıyor, belki de bu yüzden bu kadar etkililer.”* (s. 402) Hele son yıllarda Gazze’de yaşanan dram karşısında takınılan tavra şahit olduktan sonra doğu veya batı fark etmeksizin insanlığın, devletlerin takındığı tutum dikkate alındığında arkadaki lobi faaliyetlerinin daha fazla dikkate alınması gerektiği anlaşılmaktadır.

Bütün bunlara rağmen yazar son cümlelerinde Filistin’deki zulmün biteceği hususunda ümit var olmaktan ve insanlıktan medet ummaktan vazgeçmez.

“Ancak Filistin’e yönelik küresel destek artık eskisinden çok daha büyük ve çok daha örgütlü. İngiltere’de aktivistler silah fabrikalarını protesto ediyor, okullarda grevler düzenliyor ve kültür kurumlarının İsrail’in Filistin’e yönelik saldırılarına suç ortaklığı yapmasını protesto ediyor. Gösterdiğim gibi lobi, İsrail’i adalet ve insani hukuk ihlallerinden sorumlu tutulmaktan koruyabilecek bir kalkan oluşturmak için farklı çıkar gruplarını başarılı bir şekilde bir araya getirdi. Ancak şimdi bu uluslararası kalkanda çatlaklar var ve önümüzdeki yıllarda bu çatlaklar büyüyebilir. Günün sonunda, yirmi birinci yüzyılda pek çok insan askeri işgale ve ayrımcı yasalara ihtiyaç duyan bir sömürgeleştirme projesini kabul etmeye devam edemez. Lobinin bu acımasız gerçekliği onaylayamayacağı ve dünyanın geri kalanının gözünde ahlaki olarak görülmeye devam edemeyeceği bir nokta var. İnaniyorum ve umuyorum ki bu noktaya bizim yaşam süremiz içerisinde ulaşılacaktır.” (s.459)

Hangi din ve ırktan olursa olsun vicdanlı herkesin yazarın bu temennilerine yürekten katılacağına inanıyorum. Günümüzde İsrail’in bütün Filistinlilere, hassaten Gazzelilere uyguladığı vahşetin boyutları karşısında dünyanın suskunluğu göz önüne alınırsa Siyonist lobinin faaliyetlerinin daha iyi anlaşılması açısından bu eserin alınıp okunmasının elzem olduğunu düşünüyorum.

Kaynakça

- Aratani, L. (2025). *Two leaders of Harvard's Middle Eastern studies center to step down*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/education/2025/mar/29/harvard-middle-eastern-studies-departures>
- Arnot, C. (2009). Interview: "I felt it was my duty to protest": The Israeli historian, Ilan Pappé, tells Chris Arnot that speaking out for the Palestinians turned him into a pariah. The Guardian. <https://www.theguardian.com/education/2009/jan/20/interview-ilan-pappe-historian>
- Böyük, M. & Kalaman, S. (2025). Dezenformasyonun dijitalleşmesi: Hasbara çerçevesinde İsrail'in washing stratejisi. *TRT Akademi*, 10(23), 74–103. <https://doi.org/10.37679/trta.1561653>
- Carter, J. (2006). *Palestine: Peace not apartheid*. Simon & Schuster.
- Cummings, J. (2016). *Israel's public diplomacy: The problems of Hasbara, 1966–1975*. Rowman & Littlefield.
- Findley, P. (1985). *They dare to speak out: People and institutions confront Israel's lobby*. Lawrence Hill and Company.
- Findley, P. (1985). *They dare to speak out: People and institutions confront Israel's lobby*. Lawrence Hill & Company
- Findley, P. (1994). *ABD'de İsrail lobisi*. M. Özcan & N. A. Asrar (Çev.). Pınar Yayınları.
- Gilboa, E. (2006). Public diplomacy: The missing component in Israel's foreign policy. *Israel Affairs*, 12(4), 715–747.
- Mao, W. C. & Paulus, V. H. (2025). *Harvard dismisses leaders of Center for Middle Eastern Studies*. The Harvard Crimson. <https://www.thecrimson.com/article/2025/3/29/harvard-cmes-director-departure>
- Massad, J. (2012). *Zionism, anti-Semitism and colonialism*. Al Jazeera. <https://www.aljazeera.com/opinions/2012/12/24/zionism-anti-semitism-and-colonialism>
- Middle East Eye. (2023). Israel-Palestine war: French publisher stops printing Ilan Pappé's 'Ethnic Cleansing of Palestine' despite surge in sales. <https://www.middleeasteye.net/news/israel-palestine-war-france-ilan-pappe-publisher-stops-printing-ethnic-cleansing>
- Middle East Eye. (2024). *Israel-Palestine war: French publisher stops printing Ilan Pappé's "Ethnic Cleansing of Palestine" despite surge in sales*. <https://www.middleeasteye.net/news/israel-palestine-war-france-ilan-pappe-publisher-stops-printing-ethnic-cleansing>
- Middle East Eye. (2025). *Israeli anti-Zionist academic Ilan Pappé interrogated by US federal agents on Gaza views*. <https://www.middleeasteye.net/news/israeli-academic-illan-pappe-interrogated-us-intelligence>
- Pappé, I. (2006). *The ethnic cleansing of Palestine*. Oneworld.
- Pappé, I. (2017). *The biggest prison on Earth: A history of the occupied territories*. Oneworld.
- Pappé, I. (2022). *Filistin'de etnik temizlik*. Y. D. Tan (Çev.). İntifada Yayınları.
- Pappé, I. (2023). *Yeryüzünün en büyük hapishanesi: İşgal altındaki toprakların tarihi*. T. E. Ceylan (Çev.). Küre Yayınları.
- Pappé, I. (2024). *A very short history of the Israel-Palestine conflict*. Oneworld.
- Pappé, I. (2024). *Le nettoyage ethnique de la Palestine*. P. Chemla (Çev.). La Fabrique Éditions.

- Pappé, I. (2024). *Lobbying for Zionism on both sides of the Atlantic*. Oneworld.
- Pappé, I. (2024). *Siyonizmi pazarlamak: Atlantik'in iki yakasında Siyonist lobcilik*. M. M. Özeren (Çev.). Ketebe.
- Pappé, I. (2025). *Filistin-İsrail meselesinin kısa tarihi*. M. M. Özeren (Çev.). Ketebe.
- Patel, V. (2025). *Leaders of Harvard's Middle Eastern Studies Center will leave*. The New York Times. <https://www.nytimes.com/2025/03/28/us/leaders-of-harvards-middle-eastern-studies-center-will-leave.html>
- Polkehn, K. (1976). The secret contacts: Zionism and Nazi Germany, 1933–1941. *Journal of Palestine Studies*, 5(3–4), 54–82. <https://doi.org/10.2307/2535971>
- Sezer, S. (2023). Fayard, Habermas ve Batı düşünce dünyasının İsrail'e desteği üzerine. *YDH*. <https://ydh.com.tr/makale/585/fayard-habermas-ve-bati-dusunce-dunyasinin-israil-e-destegi-uzerine>
- Uzundere, Ş. (2023). Fransız yayınevi Fayard'ın İsrailli tarihçi Profesör Ilan Pappé'nin “Filistin'de Etnik Temizlik” kitabını satıştan çektiği bildirildi. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/ayrimcilikhatti/ayrimcilik/fransiz-yayinevi-filistinde-etnik-temizlik-kitabini-satistan-cekti/1818534>

Makale Bilgi Formu

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazarlar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Yapay Zeka Bildirimi: Bu makale yazılırken hiçbir yapay zeka aracı kullanılmamıştır.

İntihal Beyanı: Bu makale iThenticate tarafından taranmıştır.